

"ספר ארץ-ישראל" שליווה את הביתן הארץ-ישראלי ביריד העולמי, 1939 (איור: א' דוד)

רן בר-יעקב

"מדינה יהודית בפלאשינג מדוז"

הביתן הארץ-ישראלי ביריד העולמי בניו יורק

רן בר-יעקב הוא איש מחשבים, מנכ"ל טיולים וחוקר של ירושלים ופרשות ציוניות.

מדינת ישראל, מדעניה והתעשיות המצליחות שלה הם שותפים קבועים בתערוכות בין-לאומיות שונות. אירועים

כאלה כיום הם עניין שבשגרה, ואינם מעוררים על פי רוב תשומת לב מיוחדת. ואולם ב-1989, נציגות יהודית מארץ ישראל בתערוכה מעין זו הייתה אירוע יוצא דופן. אירוע כזה התרחש בתערוכת הענק "עולם המחר", שנפתחה בניו יורק במאי 1989, ולראשונה בהיסטוריה הוקם בה ביתן של היישוב היהודי בארץ ישראל.

תערוכות עולמיות או בין-לאומיות גדולות, בהשתתפות נציגי מדינות ולאומים שונים, נערכות מאז אמצע המאה ה-19, כאשר הראשונה שבהן נערכה בלונדון בשנת 1851. הביתנים השונים אמורים לייצג בין השאר את תרבותם ואת מורשתם של הלאומים השונים, ועוסקים במגוון תחומי עניין ותצוגה. התערוכה "עולם המחר", שכאמור נערכה בניו יורק ב-1989, השתרעה על 2,000 דונם בפארק פלאשינג מדוז (Flushing Meadows), אירחה ביתנים מעשרות מדינות, וביקרו בה כ-40 מיליון איש. התערוכה הייתה הגדולה ביותר מסוגה עד לאותו הזמן, והראשונה ששודרה בטלוויזיה. על הקמתה ניצח ראש עיריית ניו יורק, פיורלו לה גווארדיה, ואת נאום הפתיחה נשא המדען היהודי אלברט איינשטיין.

הביתן הארץ-ישראלי היה הרביעי בפופולריות שלו בתערוכה כולה, אחרי ביתני ענקית הרכב ג'נרל מוטורס, ברית המועצות וצרפת. ההערכה היא שבמהלך התערוכה ביקרו בביתן זה בין 2.5 ל-4 מיליון מבקרים, שהיו הקהל הגדול ביותר שנחשף עד אז לקיומו של היישוב היהודי בארץ ישראל.

ארץ ישראל או עם ישראל?

כבר במאי 1987, עם היוודע ההחלטה על קיום התערוכה בניו יורק, הועלתה במועדון היהודי של מנהטן הצעה להקים בה ביתן יהודי. ואולם במועדון התגלעה מחלוקת בין החברים הציונים, בהנהגת אבא הלל סילבר, שביקשו להציג ביתן של היישוב בארץ ישראל, לבין החברים הלא ציונים, בהנהגת הרב שמואל שולמן, שביקשו להקים ביתן כללי שיציג את הישגי הרוח, התרבות והמדע של היהודים בהיסטוריה. לבסוף הכריעה במחלוקת זו הנהלת התערוכה, שקבעה שלא יוקמו ביתנים נפרדים לדתות שונות, פרט לביתן משותף לכל הדתות (temple of religions). ואולם גם לאחר הכרעה זו נאבקו הצדדים השונים: האם תוצג ארץ ישראל כמרכז רוחני יהודי עולמי, ברוח משנתו של אחד העם, או שהביתן יפאר את הישגי הציונות וההתיישבות בארץ?

במרץ 1988 הוקם ארגון ששמו "הוועידה האמריקאית להשתתפות פלסטינה היהודית ביריד העולמי של 1989". בראשו עמד מנהיג יהודי ארצות הברית, סטיבן וייז, ומנהיגים בולטים אחרים ביהדות האמריקאית דוגמת ישראל וברטה גולדשטיין. כן הוקם מנגנון לאיסוף תרומות להקמת הביתן,

שבראשו הוצב דווקא עורכו האנטי-ציוני של הניו יורק פוסט, ג'ורג' בייקר. שמו שימש כערובה לכך שהמיזם לא ילבש צביון ציוני מדי וסייע למשוך גם תורמים לא ציונים. נציגי היישוב היהודי בארץ ישראל הבינו עד מהרה כי לא ההצהרות עיקר אלא המוצגים עצמם. ברור היה להם שמדובר בהזדמנות פז לתעמולה, שתגיע לציבור שלא הצליחו עד אז לחדור אליו. עם זאת, התגבשה בקרב הנציגים הסכמה שלא "להפחיד" את המבקר בביתן בפרופגנדה פוליטית בוטה, אלא להציג בפניו מוצגים קונקרטיים מחיי הארץ בדרך נעימה ומרשימה, כך שישתכנעו בעצמו בצורך לתמוך ביישוב. את הגישה הלא מחייבת לאופי הביתן סיכם הסופר תומאס מאן, שהשתתף בטקס הנחת אבן הפינה שלו:

הביתן הארץ-ישראלי יהיה כנאות מדבר לכל באי התערוכה, שיוכלו לחשוב במנוחה על גורל העם היהודי. מטרת הביתן היא לא להתחרות בביתנים שנבנו על ידי ממשלות, ויש בידן להוציא מיליונים על בנייניהן, אלא להראות בדרך צנועה ואמנותית כיצד קידשו היהודים את העבודה ויצרו עם עובד ובריא, שבו יכולים להתגאות לא רק הציונים.

בסופו של דבר, האיש שקבע יותר מכולם את צביונו של הביתן היה האמרגן והמו"ל הציוני מאיר וייסגל. וייסגל – מקורבו של חיים ויצמן ומו"ל עיתון "המכבי" וביטאון ציוני אמריקה (ZOA) "ניו פלסטיין" – כבר הפיק עד אז אירועי ענק רבים, כולל דוכנים בתערוכות האנושות והקדמה בשיקגו (1982) ומופע תיאטרון תנ"כי. לימים עלה לארץ, סייע בהקמת מכון ויצמן, והיה יו"ר "ועדת העשור" בשנת 1958. פרט לאלו שימש כעוזר הפקה בסרט "אקסדוס", ואף הופיע בו לרגע בתפקיד בן-גוריון...

וייסגל נרתם למשימה בכל עוז: הוא נסע לארץ ישראל ונפגש עם אישים מרכזיים ביישוב, בהם דוד בן-גוריון, ארתור רופין, אליעזר קפלן, אליהו גולומב ודב יוסף, והצליח להדביק גם אותם בהתלהבותו מהפרויקט ולשכנע אותם להביא להשתתפות היישוב בתצוגות. במהלך ביקורו פגש גם את אדריכל "יריד המזרח", אריה אלחנני, וביקש שיעצב את הביתן. זאת בניגוד להצעתו של בייקר, שהציע כמתכנן את המעצב האמריקני הנודע נורמן בל ג'ס.

חלוציות או מקדש?

בניגוד לוייסגל ולנציגי היישוב בארץ, ביקשו המעצבים היהודים האמריקנים של התערוכה – ציונים ולא ציונים כאחד – שהביתן ידגיש מוצגים תנ"כיים, דתיים והיסטוריים. המודל שהציגו אנשי היישוב ווייסגל, כך מתברר, היה לאומני וסוציאליסטי מדי לטעמם של בורגני ניו יורק היהודים.

אחד הנציגים המכובדים בוועדת ההקמה, השופט העליון לואיס ברנדייס, שחשש מתגובת הערבים, ביקש כי יוצגו בביתן יחסי שכנות טובה ואמון בין יהודים לערבים, בצד התפיסה שלפיה המתיישבים היהודים הביאו קדמה, פריחה כלכלית ומקומות תעסוקה ששיפרו גם את חייהם

הרב הראשי האשכנזי של ארץ ישראל, יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ביקש מצדו שבביתן יוצג גם דגם של בית המקדש. ואכן, בתערוכה הוצג דגם גדול – 3x3 מטרים – של מקדש שלמה, פרי מחקריו של הרב ואדריכל העיר צפת, יעקב יהודה. הדגם זכה לפופולריות הרבה ביותר בקרב המבקרים וריגש את יהודי ארצות הברית יותר מהתצוגות הדידקטיות משהו של התקומה החלוצית. כך למשל תיאר שליח עיתון "דבר", שביקר בתערוכה בניו יורק, יהודי שלמראה הדגם השיל נעליו וקרא פסוקים ממגילת איכה. אחרים מספרים כי הדגם, שנותר בניו יורק, זכה להילה של קדושה וכי "היו שבאו להתפלל עליו ולומר פרקי תהלים".

בין גלות לריבונות

וייסגל דחה כל ניסיון להציג בביתן תוכן "גלותי". וכך, כאשר במהלך ההכנות לתערוכה קיבלו ראשי הקהילה היהודית בארצות הברית פנייה מבנימין רוזה מינץ, זוג יהודים מפולין שהחזיקו אוסף של פריטי יודאיקה יקרי ערך והציעו להציגו בביתן – וכך להציל אותו ואותם עצמם מלכידה באירופה – סירב וייסגל בכל תוקף. בני הזוג מינץ אמנם הצליחו בדרך לא דרך לשלוח את האוסף לניו יורק, ואף להגיע לניו יורק בעצמם, אך האוסף עצמו לא הוצג בתערוכה.

תדמית היהדות החלוצית והתנ"כית שהוצגה בביתן הארץ-ישראלי הייתה שונה מאוד מהתדמית היהודית שהוצגה ב"היכל כל הדתות" באותה תערוכה עצמה. במאמץ לטשטש את תפיסתם המסורתית של היהודים כעניים וכמסכנים, הוצגו בהיכל הדתות שולחנות חג עמוסי כל טוב, כלים נאים ותשמישי קדושה מפוארים. תצוגה זו הייתה שונה בתכלית מהתדמית הדלה במתכוון, החלוצית, החקלאית-פועלית והתנ"כית של הביתן הארץ-ישראלי, על טרשיו ועצי הזית שלו.

במקביל, לווייסגל ולנציגי היישוב היה חשוב מאוד שלא לוותר על אף סממן ריבוני. כך תבע וייסגל מהמארגנים ש-Jewish Palestine תוזכר בספר היריד כאחת המדינות המשתתפות; שהביתן יזכה לחלקת קרקע חינם, כפי שהורה תקנון התערוכה לגבי מדינות; שחלוצים וחלוצות

גלוית הביתן הארץ-ישראלי (והדגל הציוני), 1939 (באדיבות "ויקישייתוף")

של ערביי הארץ. משה שרת, לעומתו, התנגד לקו הסברה זה ותמך בקו שונה, הגורס כי היהודים לא באו לארץ ישראל כקולוניאליסטים אלא כעם השב למולדתו, ולפיכך אין להם כל עניין בהבאת קדמה לערביי הארץ. שרת קבע כי כל הצגה של העניין הערבי, גם במסגרת חיובית של יחסים טובים עם הערבים, עלולה לפתוח פתח לסערה ציבורית ולגינוי פומבי, ולפיכך טען כי אין להציג נושא זה כלל. ואכן, קו זה התקבל ובתצוגה הופיעו פעמים אחדות ערבים בודדים, כמו גם שמות ערביים של יישובים, אך לא הוקדשה להם כל התייחסות מפורשת.

ארגוני הנשים, כמו ויצ"ו ונשות הדסה, היו אף הם גורם חשוב בתנועה הציונית בארצות הברית באותן שנים, וחלק ניכר ממימון הביתן הגיע מהם. לפיכך הוחלט שיש לייחד בו מקום מיוחד גם לתרומתן של הנשים לציונות, והוקם בביתן "היכל הבריאות", שבמרכזו ניצב פסל של אחות "טיפת חלב" של "הדסה", ואשר קירותיו כוסו בכרזות על פעילות "הדסה" בארץ ישראל. במקביל, בתצלומי ההתיישבות העובדת והשמירה, הוצגו הנשים באורח שונה, כנוטלות חלק שווה בעבודה החלוצית בחקלאות, בעבודה ובהגנה. בין הנשים שהוצגו היו עדה פישמן, מניה שוחט ורחל כצנלסון, חלוצות ולוחמות, שונות למדי מנשות הדסה הבורגניות והאמריקניות.

מימין: הדרכה במודל בית המקדש השני, הביתן הארץ-ישראלי

משמאל: "הקבוצה", כולל מוצגים מקבוצת "רודגס" (לימים קבוצת יבנה)

מארץ ישראל יצעדו במצעד האומות שפתח את התערוכה; ושיונף דגל כחול-לבן במבוא לביתן. וייסגל אף איים בחרם יהודי על התערוכה אם תביעותיו לא יתקבלו, ולבסוף קיבל את כל מבוקשו, חרף התנגדות בריטית. באוטוביוגרפיה שלו קרא לתערוכה "מדינה יהודית בפלאשינג מדוז".

חומות, מגדלים ואשת לוט

המבקרים בביתן יצאו ממנו בתחושה שביקרו בארץ ישראל. בה במידה, בסלנג הניו יורקי נקרא הביתן בפשטות "פלסטיין". חזית הביתן עוטרה בשלושה תבליטי נחושת גדולים של הפסל מוריס אשקלון, שהציגו עובד אדמה, פועל ומלומד. הדמויות עוצבו בסגנון המזכיר תבליטים אשוריים, ונראו שונות מתמונות סטראוטיפיות של יהודים או מגיבורים סוציאליסטיים. על הדלתות נקבעו סמלי 12 השבטים ומעל היציאה מהביתן נחרת הפסוק "אם אשכח ירושלים". האולם הראשון נקרא "יזכור" והיה עמוס בסמלים ציוניים. במרכזו ניצבו לוח ועליו שמות חללי היישוב, וכנגדו לוח של תאריכים חשובים ב-3,000 שנות ההיסטוריה היהודית. בתווך בערה אש תמיד, שהודלקה בארץ ישראל. קירותיו חופו באבן שחורה שנחצבה ליד קיבוץ מעלה החמישה. גרם מדרגות עולות (שסימלו, כמובן, את העליות לארץ) הוביל לפסל של הרצל וכנגדו ציור קיר של החלוצים העולים. מפה, שעליה הוצגו כל היישובים היהודיים בארץ, הובילה ל"אולם ההתיישבות והחקלאות", שבמרכזו ניצב פסל נוטר על סוסו ליד מגדל מים. על קירות "אולם ההתיישבות" הוצגו צילומי עמק יזרעאל בעונות השנה השונות, לוח שנה לזמני ההבשלה של תבואות הארץ וצילומי הקיבוצים גבת,

טירת צבי ועין השופט והמושבים בית חנן וכפר אז"ר. תצוגת תמונות קטנה הציגה תמונות מכפר ערבי וממאהל בדואי. את התצוגה חתמו תרשימים ומפות שתיארו את הסיוע שקיבל היישוב מהקרנות וממגביות התורמים, שרבים מהם ביקרו בעצמם בתערוכה.

האולם הבא הוקדש להתיישבות העירונית: ירושלים הוצגה בדגם זכוכית מואר, חיפה יוצגה בדגם של הנמל ומיקומו האסטרטגי במפגש היבשות, ותל אביב בדגם זכוכית של יריד המזרח. "אולם התעשייה" הציג את שני המפעלים הגדולים ביישוב: תחנת הכוח של חברת החשמל בנהריים ומפעלי ים המלח. בתצוגת מפעלי ים המלח הוצג פסל מלח גדול של אשת לוט שאיננה מתבוננת עוד לאחור, אלא קדימה לעבר הקדמה, הפיתוח והשגשוג. צילומי קיר הציגו פועלים ומומחים יהודים בעבודתם ומוצרים תעשייתיים מתוצרת היישוב.

ב"אולם התרבות" הוצבו מסכת-פניו של ביאליק, ארון ספרים ותרשים של התפתחות הכתב העברי. כן יוחדו פינות לתיאטרון העברי ולמערכת החינוך וגולת הכותרת שלה – האוניברסיטה העברית. האולם הוביל לאולם הבריאות שכולו היה שיר הלל ל"הדסה". אולם ההסתדרות עוטר ב-46 דמויות של פועלים ופועלות עבריים, כגון עובד האדמה, פועל המחצבה והסוור בנמל. ציורים ודגמים הציגו את היישובים השיתופיים: הקיבוץ, מושב העובדים, המושב השיתופי, כפר הילדים ושיכונני העובדים העירוניים, בצד מיצגים של הקואופרטיבים שהקימה ההסתדרות: תנובה, המשביר, בנק הפועלים, סולל בונה, המעביר, מחצבות אבן וסיד, הנוער העובד ומועצות הפועלים.

אולם האמנות הסמוך הציג את הציור והפיסול הארץ-ישראלי ויצירות צורפות, קרמיקה ורקמה של בצלאל. האולם האחרון בתצוגה היה "אולם העבר והעתיד": במרכזו ניצב הדגם הגדול של מקדש שלמה, וכנגדו הוצגה בתמונות מתחלפות צמיחתה של תל אביב מן החולות.

באופן בלתי צפוי נפתחה התערוכה סמוך לפרסום "הספר הלבן" הבריטי, וחודשיים בלבד לאחר כיבוש צ'כיה בידי גרמניה הנאצית. בפתיחת הביתן התקיימה הפגנה של כ-50,000 איש נגד מדיניותו של צ'מברליין בכלל, והספר הלבן בפרט, בהשתתפות איינשטיין, תומאס מאן ולה גוארדיה. כך הפך הביתן לשיחת היום בניו יורק, ולסמל של ההתיישבות היהודית בארץ בעיני יהדות ארצות הברית.

"עובד האדמה, הפועל והמלומד" בחזית הביתן (באדיבות "ויקישיתוף")

לעיין נוסף:

1. L. Gelvin, "Zionism and the Representation of 'Jewish Palestine' at the New York World's Fair, 1939-1940", *The International History Review*, 22, 1 (March 2000), pp. 37-64
2. B. Kirshenblatt-Gimblett, "Performing the state: the Jewish Palestine Pavilion at the New York World's Fair, 1939/40", *Ibid & J Karp (eds.), The Art of Being Jewish in Modern Times*, Pennsylvania 2008, pp. 98-115
3. M. W. Weisgal, *So Far: An Autobiography*, New York 1971
4. LIFE Magazine, May 15, 1939

סמלי היריד העולמי 1939 על סיכת רכישה מוזהבת